

3. téma

Fonetika/fonológia

Ferdinand de Saussure

[Ferdinan dö **Szoszür**] [fɛʁdinã də sosyʁ]

- A nyelvtudomány tárgya. A külső és a belső nyelvészet
- A nyelv rendszer jellege. A nyelvi jel természete
- Diakrónia és szinkrónia
- A nyelv és a beszéd

A fonetika/fonológia kettősségének elméleti hátttere

1. A beszéd és a nyelv

A nyelv és a beszéd (langue/parole)

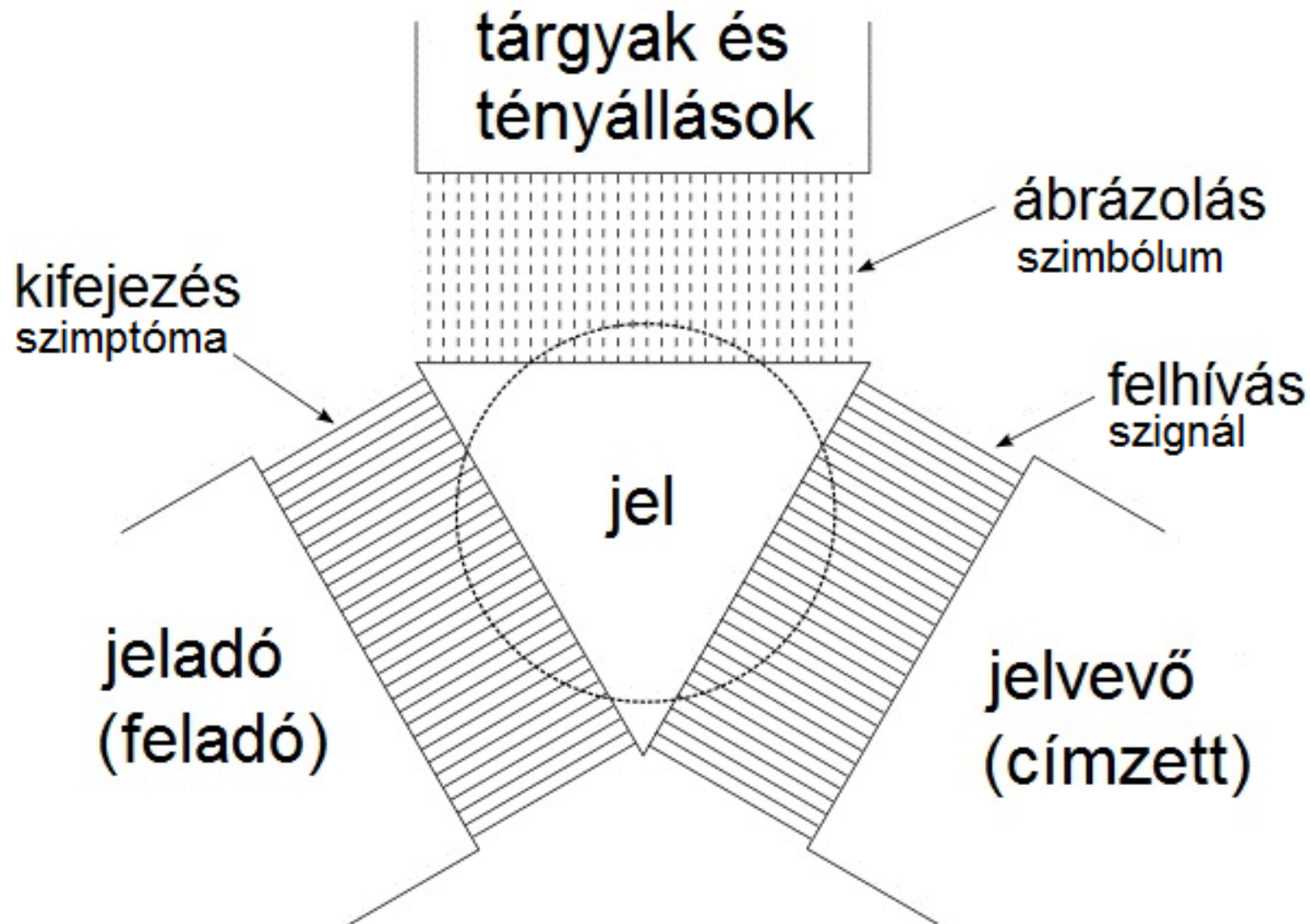
- ▶ Deme László: *A beszéd és a nyelv*. Bp. 9–15, 28–35.
- ▶ Saussure, Ferdinand de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp., 1997. 39–52.
- ▶ Telegdi Zsigmond: A nyelv és a beszéd.
In: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp. 70–76.

Beszéd (parole)

Deme László:

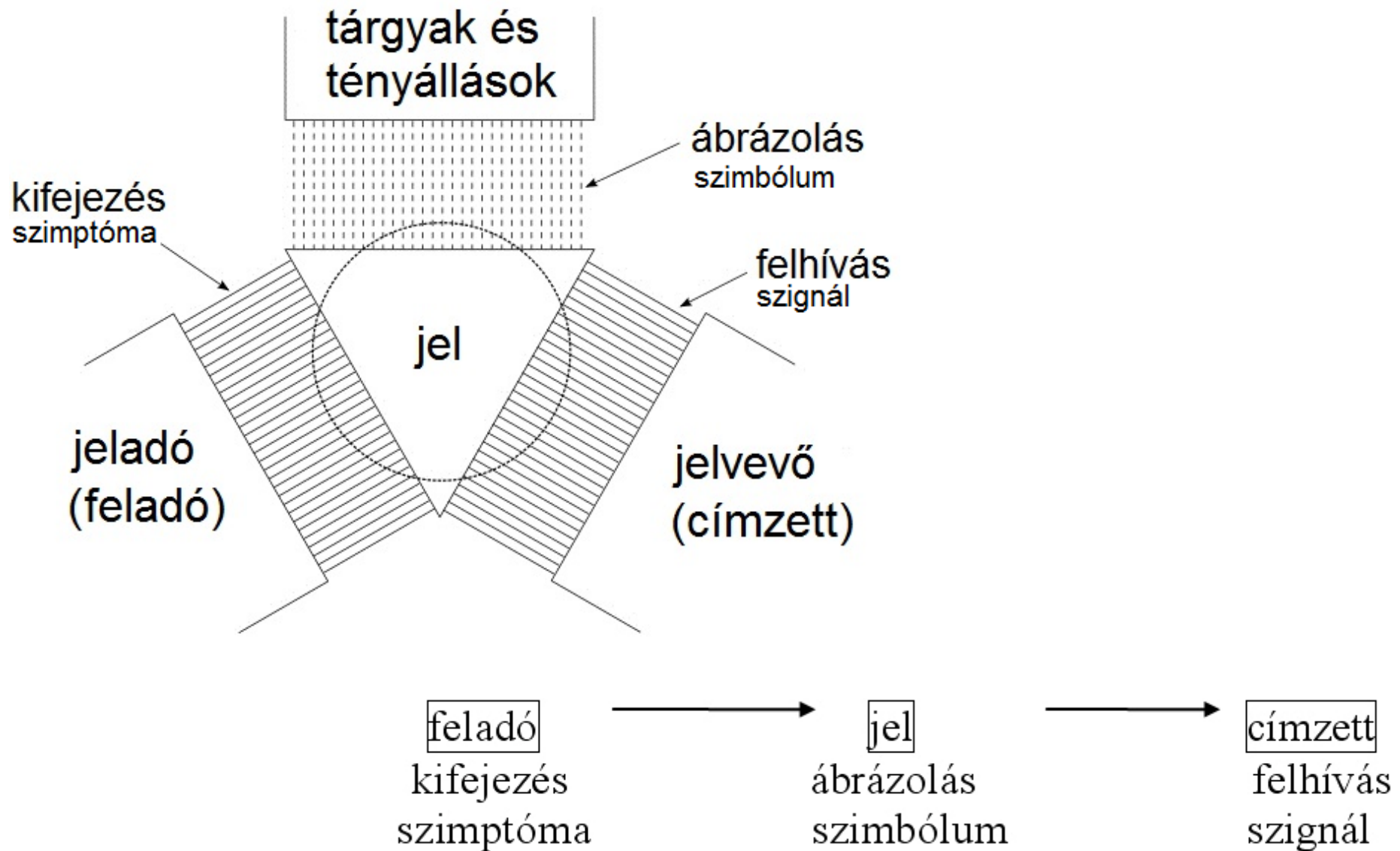
A beszéd az egyénnek társadalmi érvényű eszközökkel és formában való hangos reagálása külső vagy belső ingerekre; szerepe — sőt általában célja is — valami belső tartalom *kifejezése* s ezáltal a társadalom más tagjainak *tájékoztatása* és gondolati vagy cselekvésbeli magatartásuk *befolyásolása*.

Organonmodell

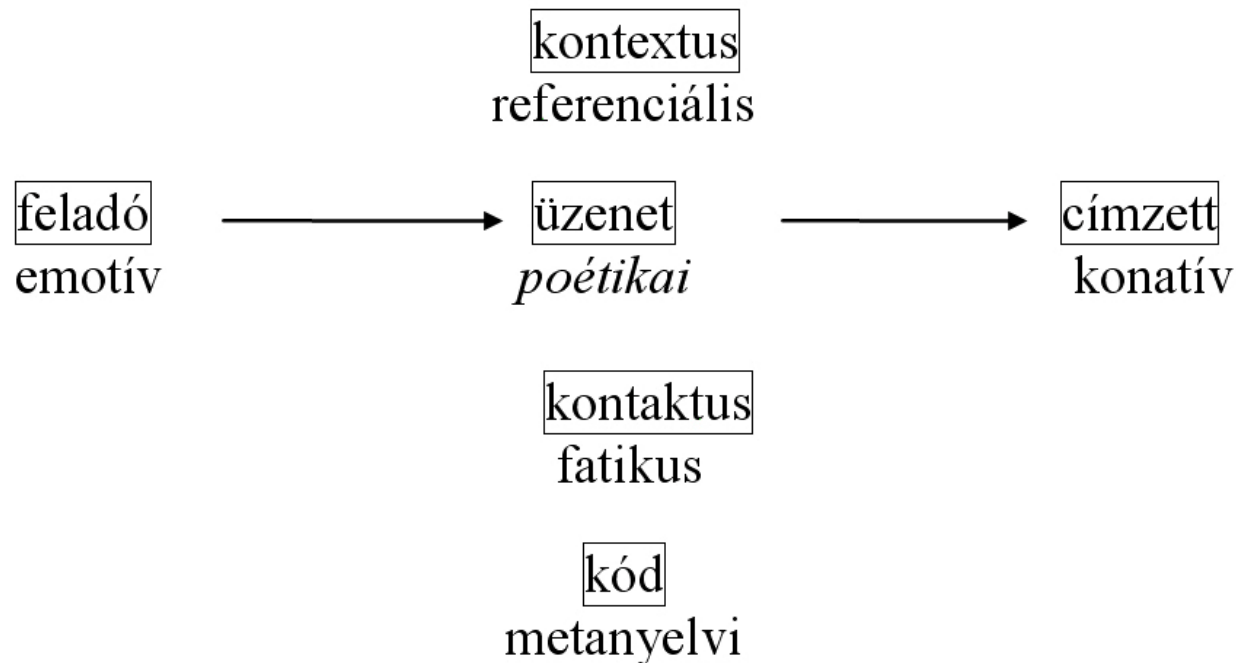
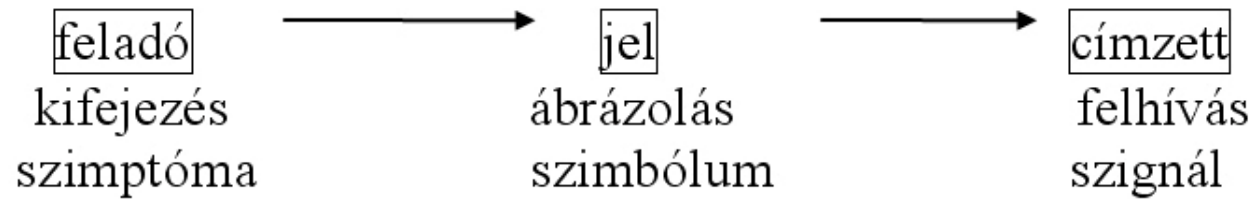

Karl Bühler
(1879-1963)

Organonmodell

Roman Jakobson (1896–1982)

Beszéd (parole)

Deme László:

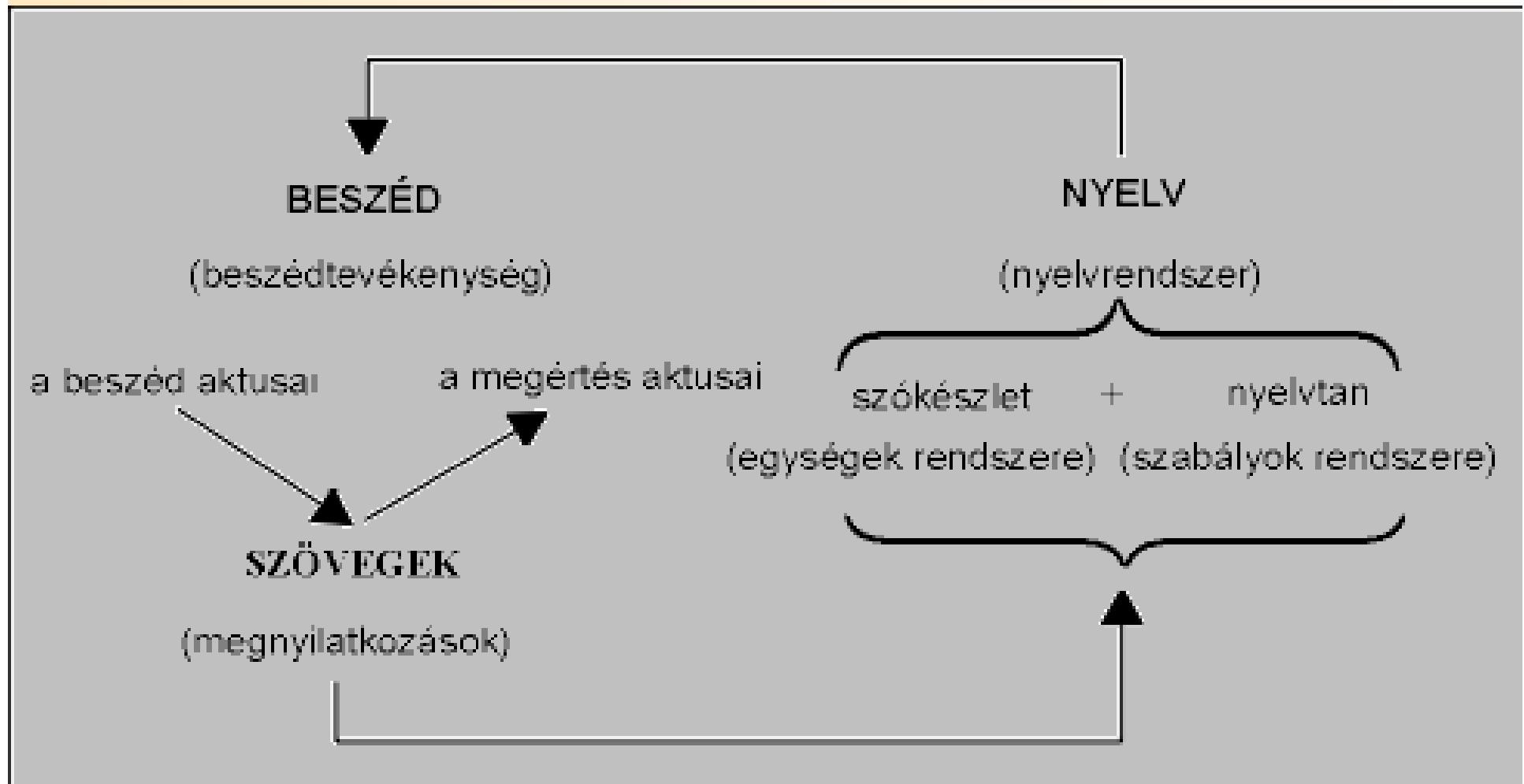
A beszéd az egyénnek társadalmi érvényű eszközökkel és formában való hangos reagálása külső vagy belső ingerekre; szerepe — sőt általában célja is — valami belső tartalom kifejezése s ezáltal a társadalom más tagjainak tájékoztatása és gondolati vagy cselekvésbeli magatartásuk befolyásolása.

Nyelv (langue)

Deme László:

A nyelv a társadalomban élő emberek beszédtevékenységét szolgáló eszközöknek rendszert alkotó állománya, mely a valóság tükrözésére alkalmas konvencionális jelekből áll.

nyelv (langue) + *beszéd* (parole) =
nyelvezet (langage)

*A nyelvtudomány egyetlen és igazi
tárgya a nyelv — önmagában és
önmagáért vizsgálva.*

**Ferdinand de Saussure
(1857-1913)**

2. A nyelv és a beszéd kettősségének tükröződése a hangok szintjén:
fonéma és beszédhang

Telegdi Zsigmond: Fonetika. Fonológia.
In: *Bevezetés az általános nyelvészetbe.*
Bp. 129–139.

A nyelv hangrendszerében meglévő hang: *fonéma*

A beszédben meglévő hang: *beszédhang*

/fonéma/	[beszédhang]
társadalmi (szociális)/ általános	egyéni (individuális)/ egyedi
a közösség tudatában élő, megmaradó	egyszeri, pillanatnyi
absztrakt, nem fizikai	konkrét, fizikai megvalósulás
a hangrendszer tagja	tevékenység
a <i>jelek</i> testének felépítője	a <i>jelzések</i> megvalósulásának anyaga
<i>fonéma</i>	<i>realizáció</i> (megvalósulási forma)
szórási sáv	<i>variáns</i> (<i>allofón</i>)

*A beszéd hangjait, azok (artikulációs, akusztikai stb.) tulajdonságait vizsgáló tudomány: **fonetika**.*

*A nyelv hangjait (fonémáit), ezek kapcsolódási szabályait, a hangrendszer stb. vizsgáló tudomány: **fonológia**.*

tilos, Kati, Kata, Kató, Katus

/t/ fonéma : $[t_1 t_2 t_3 t_4 t_5 \dots t_n]$ realizációi

inog : ing

tér : kér

Hirohito ~ Fudzsijama
papurika ~ papulika

burmai:

na 'fájðalom'

ḡa 'orr'

ḡa 'hal'

ḡa 'bér'

A fonéma és a beszédhang különbsége

Fonetikailag			Fonológiaiilag		
[<i>ü</i>]	magyar	francia	/ <i>ü</i> /	magyar	francia
mgh	+	+	mgh	+	+
msh	–	–	msh	–	–
elöl	+	+	elöl	+	+
hátsó	–	–	hátsó	–	–
ker	+	+	ker	+	+
felső	+	+	felső	+	+
alsó	–	–	alsó	–	–
hosszú	–	–	hosszú	–	–
orrhang	–	–	orrhang	–	–

beszédhang: a képzési, akusztikai
jegyek összessége

fonéma: a megkülönböztető
(disztinktív) jegyek összessége

Fonéma:

- funkcionális hangtípus
- nyelvi univerzálé
- a nyelv hangalakjának legkisebb, lineárisan oszthatatlan egysége
- jelentés nélküli egység
- a fonéma az a legkisebb fonológiai egység, amely szavak szembeállításával már további hasonló kisebb egységekre nem bontható

Fonológiai oppozíció:

páros : *koros* (fonológiai egység: *pá* : *ko*)

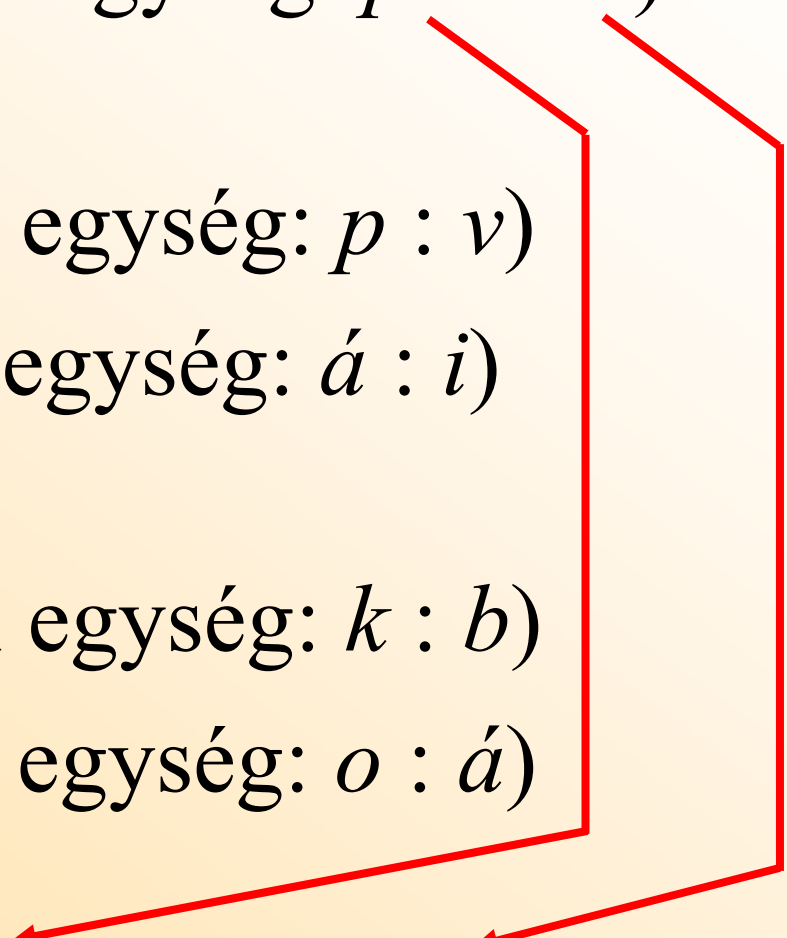
páros : *város* (fonológiai egység: *p* : *v*)

páros : *piros* (fonológiai egység: *á* : *i*)

koros : *boros* (fonológiai egység: *k* : *b*)

koros : *káros* (fonológiai egység: *o* : *á*)

$pá = p + á, ko = k + o$

Fonéma:

- funkcionális hangtípus
- nyelvi univerzálé
- a nyelv hangalakjának legkisebb, lineárisan oszthatatlan egysége
- jelentés nélküli egység
- a fonéma az a legkisebb fonológiai egység, amely szavak szembeállításával már további hasonló kisebb egységekre nem bontható
- a beszélő számára lényeges különbséget hordoz
- minden fonéma legalább egy tulajdonságában (egy megkülönböztető jegyében) különbözik a másik fonémától
- a fonémák a többi fonémával rendszert alkotnak
- a jelek hangtestének azonosítására (felépítésére), illetve megkülönböztetésére szolgálnak.

Fonéma:

A fonéma mint funkcionális hangtípus nyelvi univerzálé, a nyelv hangalakjának legkisebb, lineárisan oszthatatlan, jelentés nélküli egysége; azaz a fonéma az a legkisebb fonológiai egység, amely szavak szembeállításával már további hasonló kisebb egységekre nem bontható és a beszélő számára lényeges különbséget hordoz. Minden fonéma legalább egy tulajdonságában (egy megkülönböztető jegyében) különbözik a másik fonémától.

A fonémák a többi fonémával rendszert alkotva a jelek hangtestének azonosítására (felépítésére), illetve megkülönböztetésére szolgálnak.

fonológiai oppozíció
disztinktív (megkülönböztető) oppozíció
minimálpárok:

láb : láp

szál : sál

fáj : száj

üt : öt

vesz : visz

Az /n/ fonéma realizációi/allofónjai

/színpad/	[szímpad]
/színpfal/	[szímpfal]
/nini/	[<u>n</u> i <u>n</u> i]
/nana/	[nana]
/roncs/	[ro <u>n</u> cs]
/rongy/	[ronygy]
/ing/	[i <u>ŋ</u> g]
/rang/	[ra <u>ŋ</u> g]
/Ung/	[U <u>ŋ</u> g]
/inhalál/	[i <u>h</u> halál]

A variánsok típusai

1.1. *vezérvariáns (alapvariáns, fővariáns)*

1.2. *mellékvariáns*

2. *kombinatorikus (környezeti) variáns*

3.1. *fakultatív (választható) variáns*

3.2. *obligatórius (kötelező) variáns*

4. *emfatikus variáns (alkalmi, stiláris, expresszív variáns)*

5. *miliővariáns, miliőemfatikum*

6. *egyéni (individuális) variáns*

Fonológia

- *Fonémika*: a fonémák meghatározása, osztályozása
- *Fonotaktika (fonotaxis)*: hangsorépítő szabályok, a fonémák kapcsolódási szabályai: milyen fonémaszerkezetű morféimák fordulhatnak elő az adott nyelvben

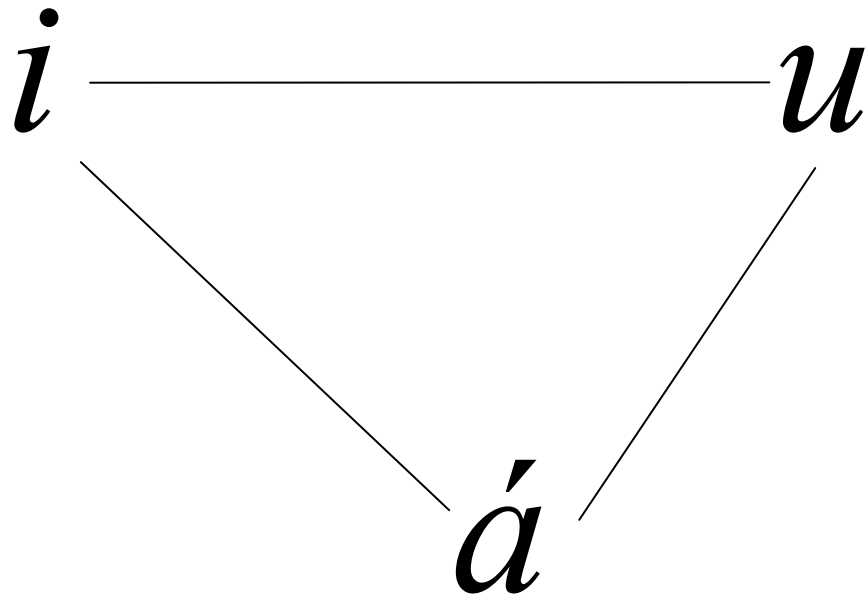
Fonémika

1. Mely fonémák fordulhatnak elő, hány fonéma van az adott nyelvben?

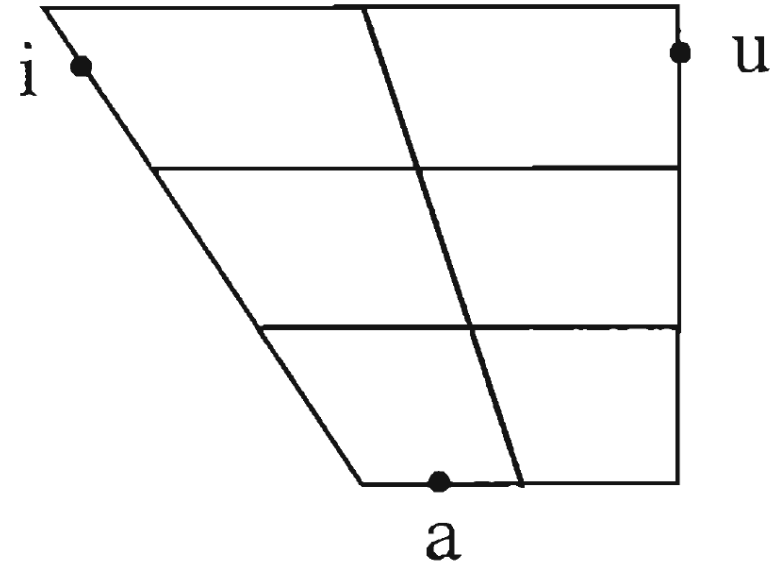
(UPSID: 11: piraha, rotokas, 13: hawaii, nasioi ... 40: magyar ...

77: parauk, 91: arcsi, 141: !xu)

Elöl képzett zárhangok (*b, p, m, n, t, d*)
Alsó magánhangzó (*a, á*)

Az arab monoftongusok

à a

m ~ n ~ η

Fonotaktika

2. Mely pozícióban fordulhatnak elő az egyes fonémák és allofónjaik?

morféma peremén (elején, végén),
belsejében

3. Mely fonémák lehetnek szótagmagok?

cseh: *Strč prst skrz krk!*

’Dugd egy ujjad a torkodba!’

Fonotaktika

4. Milyen sorrendben állhatnak a fonémák, mely fonémák/allofónok kerülhetnek egymás mellé?

mássalhangzó-torlódás:

vogul *Kirikōri* 'Grigorij'

grúz *vbrdgvzinav* 'üvöltök'

kabard

magyar: /sz, s/ + /p, t, k/ + /r/ (pl. *strand, sprint, sztrájk*, de: **ftr-*, **stl-*)

zöngéesség szerinti „hasonulás”; hangrend, hangrendi illeszkedés; két nyílt szótagos „törvény”

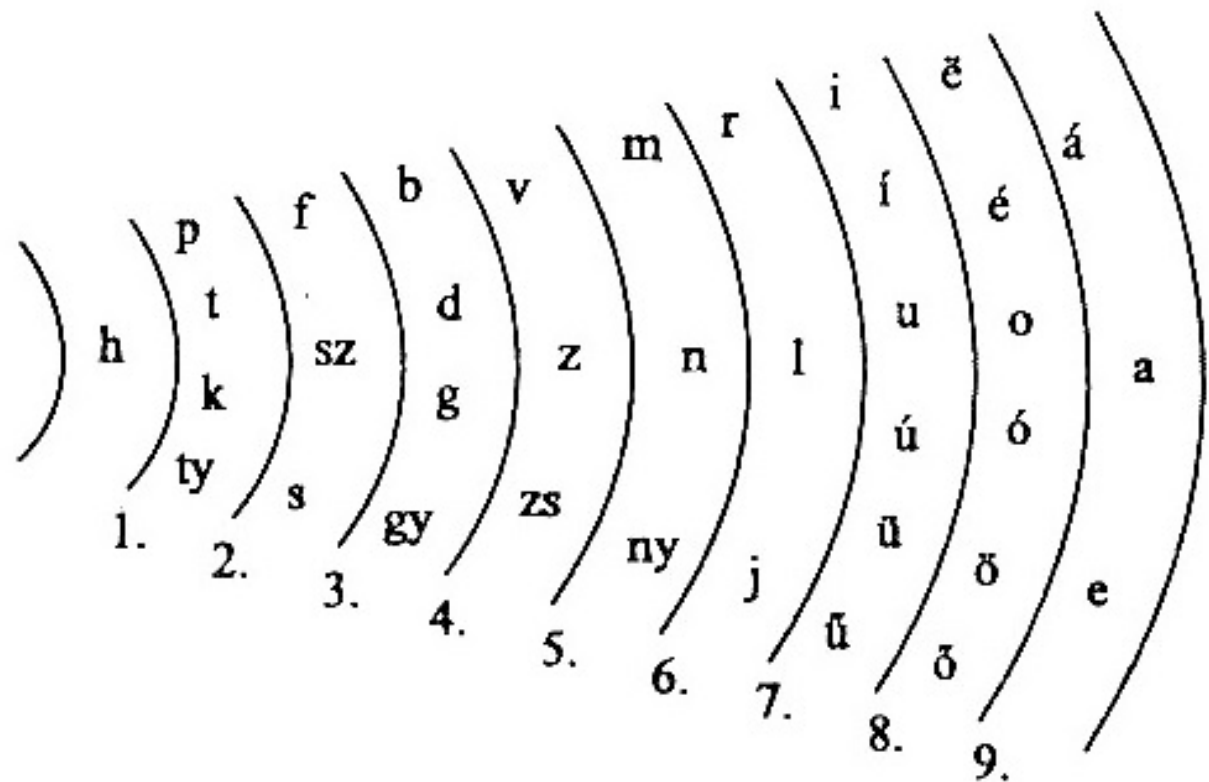
Fonotaktika

5. Hogy épülhet fel a szótag?

nyílt szótag, zárt szótag

szonoritási sorbarendezés

hangzósság
(szonoritás):

Fonotaktika

Artikulációs bázis

*bedezodorozott Moszkvics-
slusszkulcslyuk*

Fonotaktika

	japán	magyar	grúz
<i>kanbara</i>	+	+	+
<i>matta</i>	+	+	-
<i>varszkvlavi</i>	-	-	+
<i>kjógen</i>	+	-	-
<i>tkoma</i>	-	-	+
<i>ktoma</i>	-	-	-
<i>vgrdznob</i>	-	-	+
<i>aoi</i>	+	-	-
<i>rokkaszen</i>	+	+	-

A fonotaktika működése: a hawaii nyelv fonotaktikája

Mele Kalikimaka! 'Boldog karácsonyt!'

Merry Christmas!

[meri **kriszmasz**] → [meri **kariszimasz**]

[meri kariszimasz] → [meri kariszimasz**a**]

[mer**i** kar**is**zimasza] → [me**le** kal**is**zimasza]

[mele kal**is**zimas**sz**a] → [mele kal**ik**imaka]

Fonotaktika

6. A hang egyes tulajdonságai hogyan használó-
sak a nyelvben (hangszín, időtartam,
szóhangsúly, szóhanglejtés)?

FIZIKAI JELLEMZŐK	A HANGÉRZET JELLEMZŐI
IDŐTARTAM	HOSSZÚSÁG
FREKVENCIA	HANGMAGASSÁG
INTENZITÁS	HANGOSSÁG
SPEKTRUM	HANGSZÍN

Fonotaktika

Időtartam

Magasság

Erősség

Minőség

FIZIKAI JELLEMZŐK	A HANGÉRZET JELLEMZŐI
IDŐTARTAM	HOSSZÚSÁG
FREKVENCIA	HANGMAGASSÁG
INTENZITÁS	HANGOSSÁG
SPEKTRUM	HANGSZÍN

- Laziczius Gyula: *Fonetika*. Bp., 1963, 1979. 107–126.
- Deme László, A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához. In: *Magyar hangtani dolgozatok*. Szerk. Benkő Loránd. (NytudÉrt. 17. sz.) Bp., 1958. 134–54.

Fonotaktika

Hangszín: a nyelvek hangtestének megalkotása és megkülönböztetése (különböző hangok) [a hang minősége (hangszín, hangszínezet) az a sajátosság, amelynek alapján a hallgató két azonos intenzitású és magasságú hangot különbözőnek ítél]

Időtartam: *monokrón* (időtartamot nem megkülönböztető) és *polikrón* (időtartamot megkülönböztető) nyelvek

Szóhangsúly: *monosztrón* (szóhangsúlyt nem megkülönböztető) és *polisztrón* (szóhangsúlyt megkülönböztető) nyelvek

Szóhanglejtés: *monotón* (szóhanglejtést nem megkülönböztető) és *politón* = *tonális* (szóhanglejtést megkülönböztető) nyelvek

Időtartam:

magyar:

kor : kór

ara : arra

Szóhangsúly:

kötött hangsúly, szabad hangsúly

orosz:

мыкá [muká] 'liszt' : *мы́ка* [múka] 'kín'

angol:

subject 'alattvaló' ['sʌbdʒɪkt]

subject 'alávet' [səb'dʒekt]

dán:

billigst ['bilist] 'olcsóbb' : *bilist* [bi'list] 'sofőr'

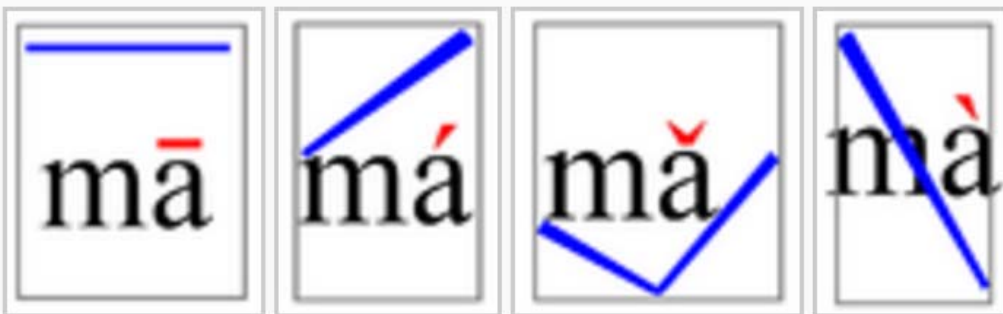
Szóhanglejtés mandarin kínai:

mā 'anya'

má 'kender'

mǎ 'ló'

mà 'szid'

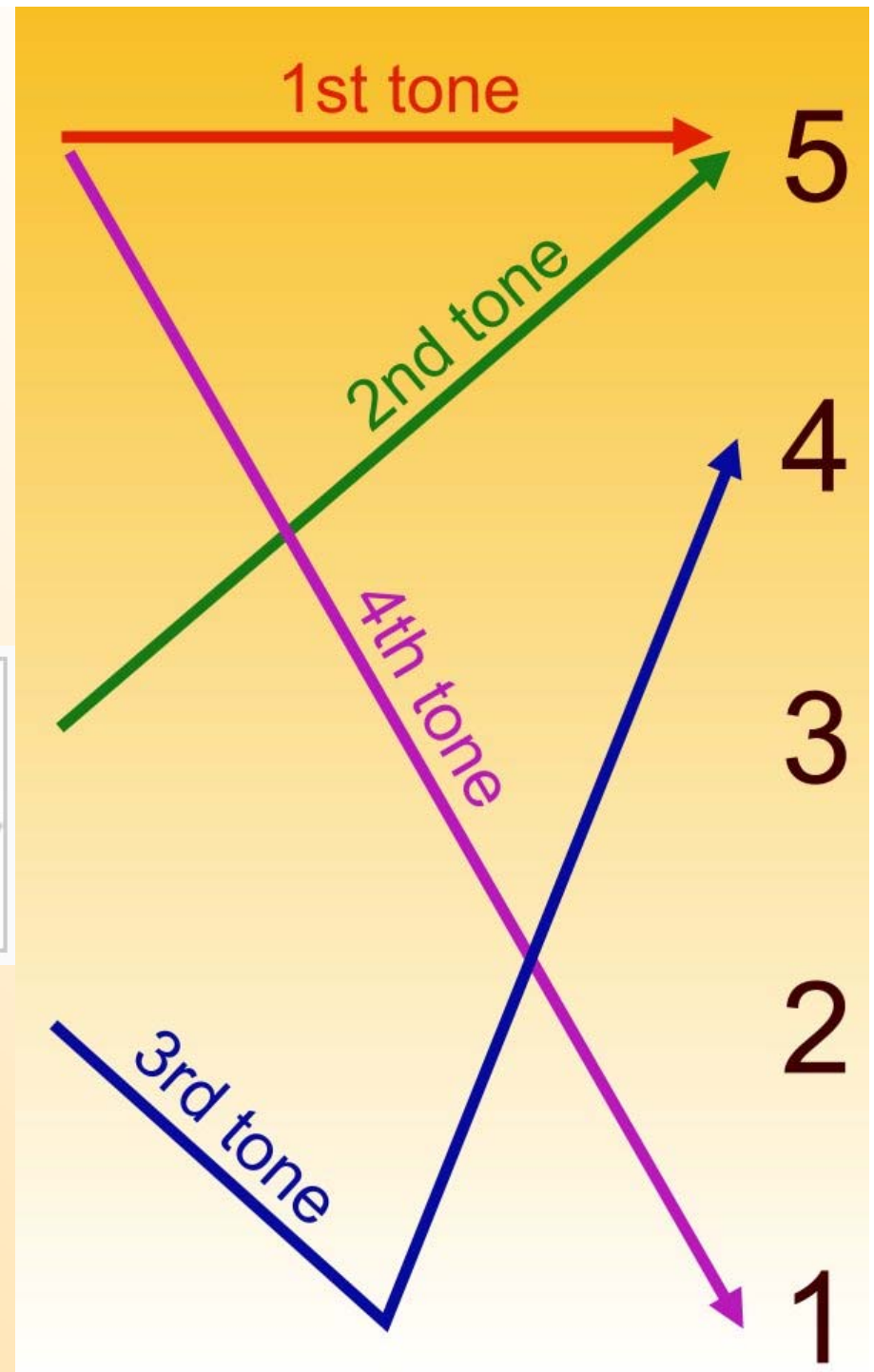

bā 'nyolc'

bá 'kiszakít'

bǎ 'tart'

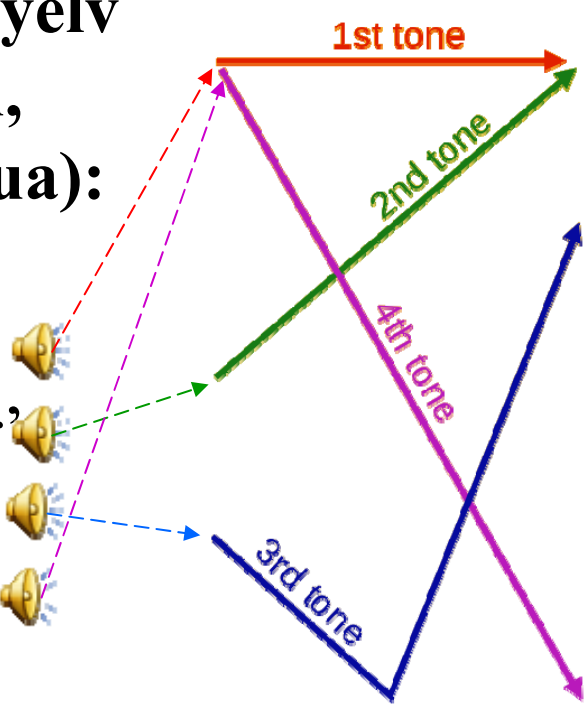
bà 'gereblye'

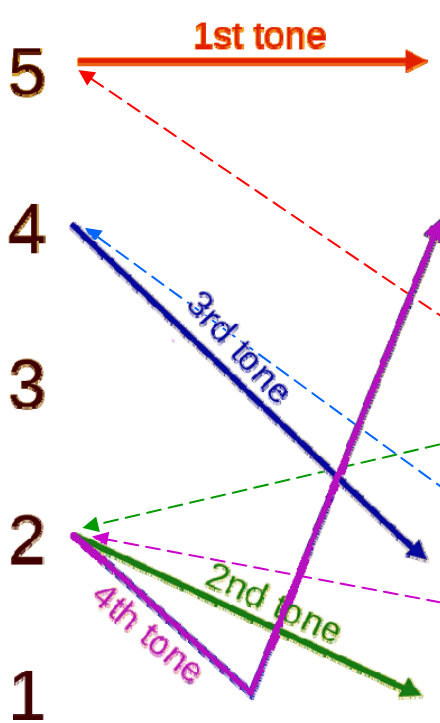
kínai köznyelv (mandarin, pu-tung-hua):

 mā 'anya'
 má 'kender'
 mǎ 'ló'
 mà 'szid'

köznyelv (mandarin)

csungkingi nyelvjárás

szecsuaní nyj. (csungkingi alnyelvjárás):

 mā 'anya'
 má 'kender'
 mǎ 'ló'
 mà 'szid'

csungkingi nyelvjárás:

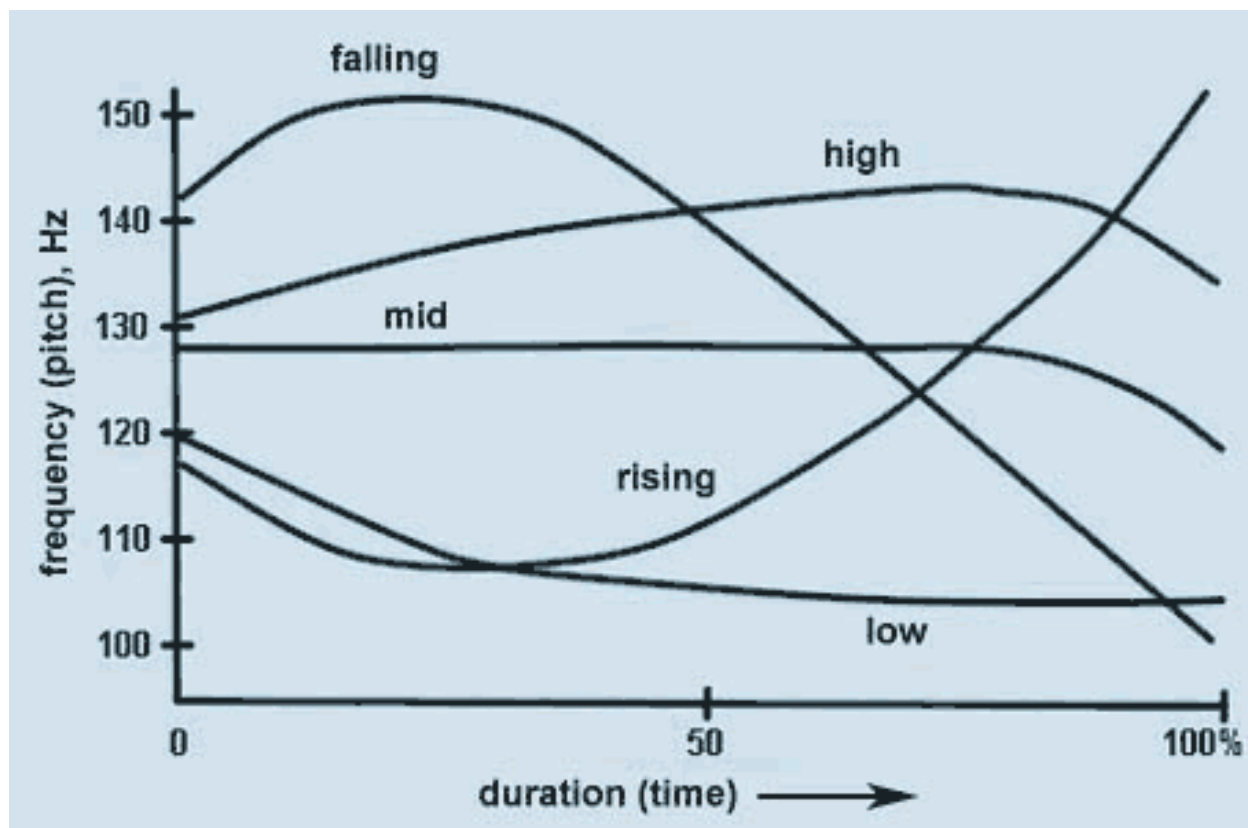
Anya szidja a lovat, mert megette a kenderet:

妈妈	在	骂	马	,	因	为	它	吃	了	麻。
māma	zài	mà	mǎ	,	yīn	wèi	tā	chī	le	má.
anya	most	szid	ló		mert		ő	eszik	(megtörtént)	kender
									partikula	

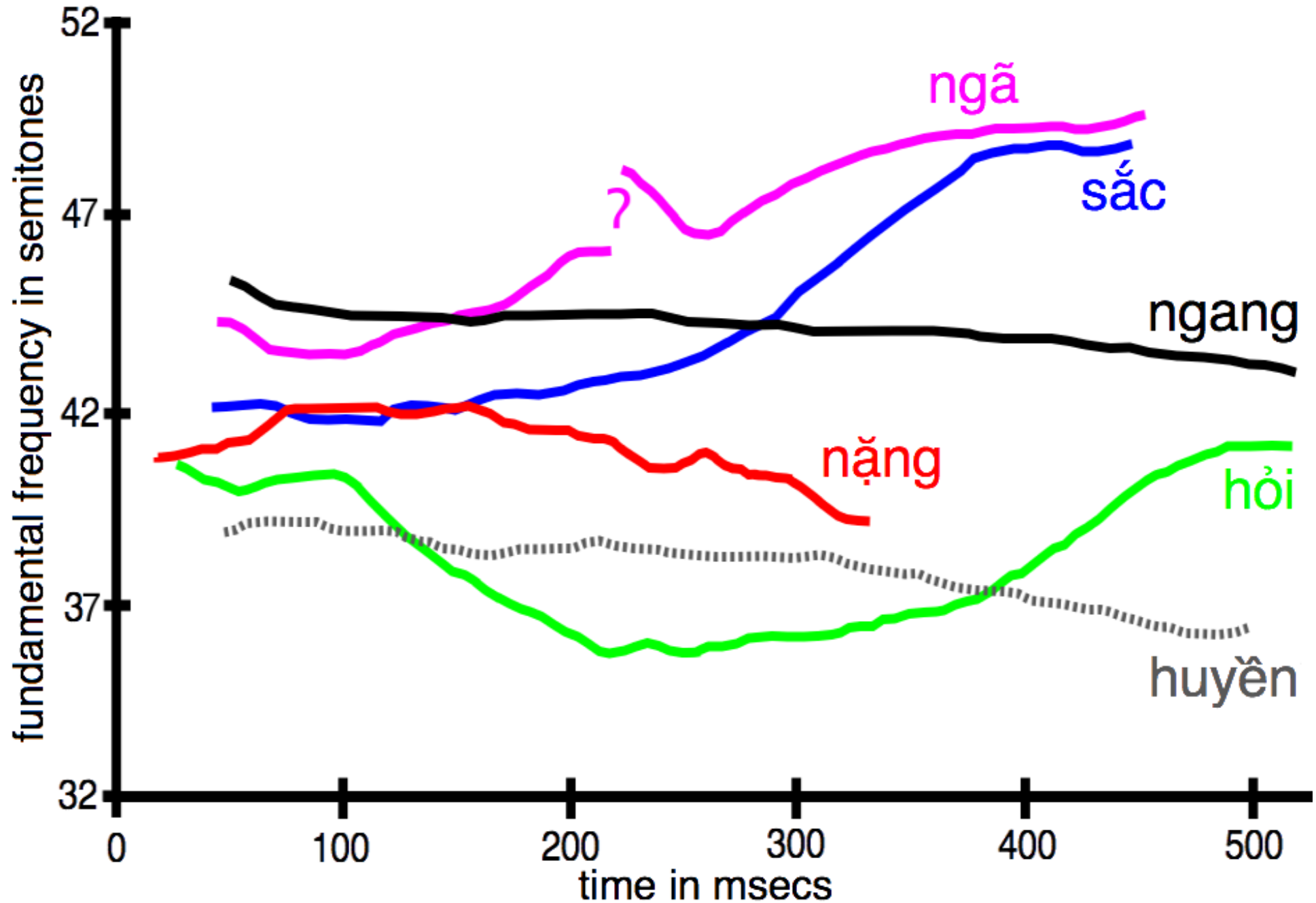
Köszönet
Wang Binglinnek
(Lacinak) a segítségért

A thai nyelv öt tónusa

alacsony	<u>ไ</u> 	khai ^L 'tojás'	
középső	<u>ไป</u> 	bpai ^M 'menni'	
magas	<u>ครั บ</u> 	khrap ^H [grammatikai elem]	
emelkedő	<u>หนั ง</u> 	nang ^R 'mozifilm'	
eső	<u>ใช่</u> 	chai ^F 'igen'	

vietnami tonusok: ngang, huyền, hỏi, ngã, sắc, nặng

igbo tónusok:

ákwá 'sírás'

ákwà 'szövet'

àkwá 'tojás'

àkwà 'ágy'

Fonotaktika

7. Milyen hosszúságú egy morféma (szó)?

megszentségteleníthetetlenségéskedéseitekért
(44 betű)

*eltöredezettségmentesítőtlenítetthetlenségtele-
nítőtlenkedhetnétek* (67 betű)

*változtatásbejelentésikérelem-benyújtási [kötelezett-
ség]* (38 betű)

*folyamatellenőrzésiügyosztályvezetőhelyettesképesí-
tészvizsgálat-szervezéseitekkel* (73 betű)

(https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_nyelvi_szórekordok_listája)

Fonotaktika

7. Milyen hosszúságú egy morféma (szó)?

https://en.wikipedia.org/wiki/Longest_words

195/∞: szanszkrit, 176/∞: lengyel, 173/∞: görög

Guinness-rekord 1972-ben ném. (44 írásjegy):

*Donaudampfschiffahrtselektrizitätenhauptbetriebs-
werkbauunterbeamtengesellschaft*

török: *seviştirilemedilerinden*

'mert nem voltak képesek arra, hogy kölcsönösen
szeressék egymást'

Fonotaktika

7. Milyen hosszúságú egy morféma (szó)?

Helynevek mint hosszú szavak

Egy állomás neve (Wales, Anglesey sziget)

LLANFAIRPWLLGWYNGYLLGOGERYCHWYRNDROBWYLL-LLANTYSILIOGOGOGOCH
RAILWAY STATION

Llanfairpwllgwyngyllgogerychwyrndro bwl-llantysiliogogogoch

**A fehér mogyoró völgyében, a sebes ösvény és a
Szent Cecília vörös kőbarlangjánál lévő Szent Mária
temploma**

[, ʎanvairpʊʎ , gwɨŋgɨʎgo , gɛrə , xwərn , drɔbʊʎ
, ʎantə , siljɔ , gɔgɔ 'go:x]

**Egy hegy/domb (305 m) neve
(Új-Zéland, Waipukurautól délre, a Hawke's Bay déli részén,
Porangahau közelében)**

**Taumatawhakatangihana
-gakoauauo *tamatea*uri-
pukakapikimaungah-
oronukupokaiwhenuaki-
tanatahu**

**Taumatawhakatangi hangako au auo *tamatea* turipuka-
kapikimaunga horonukupokai whenuakitana tahu**

**A hegy, melyet a nagytérdű *Tamatea* megmászott
és legyűrt és ahonnan fuvolázott szerelmének**

**A hegycsúcs, ahol *Tamatea*, a nagy térdű ember, aki
megmássza a hegyeket; a világjáró, aki átutazott itt,
fuvolán játszott szerelmének**

***Tamatea* orrfuvolázásának hegye, akit messziről
fújtak ide, metszett pénisze volt, a hegymászásban
lehorzsolta a térdét, a földre esett, és körülkerítette a
táját a szeretteinek**

A fonetika és a fonológia kapcsolata

A beszédtevékenység során/a beszédműben előforduló hangok állománya (fonetika)

A beszélő/hallgató
által egy szekvenciának vett
egységek rendszere (fonológia)

